

SİVAS KONGRESİ DİVAN-I RİYÂSET KÂTİBİ İSMAİL HAMİ (DÂNİŞMEND)

* * *

İSMAİL HAMİ DANİŞMEND, PRESIDENCY COUNCIL'S CLERK OF SIVAS
CONGRESS

Erkan CEVİZLİLER*

Çocukluk Yılları ve Tahsil Hayatı

Ünlü Türk tarihçisi ve yazarı İsmail Hami (Dânişmend), Anadolu'da Dânişmendliler Devleti'ni kuran Türkmen prenslerinin sülalesinden Melik Dânişmend'in torunlarından¹. 1892 yılında Merzifon'da doğan İsmail Hami Dânişmend'in babası Cebel-i Garbî Mutasarrıflarından Emir Mahmud Kâmil Bey², annesi Çerkes asıllı bir aileye mensup olan Melek Hanım'dır³.

İsmail Hami Bey babasının görevi nedeniyle çocukluk yıllarını Lübnan, Trablusgarb ve Şam'da geçirdi. Özel öğretmenlerden ders gördükten sonra, Şam İdâdîsi'nin son sınıfına imtihanla girdi ve buradan mezun olarak lise öğrenimini tamamladı⁴. Ardından İstanbul'a giderek Mülkiye Mektebi'ne kayıt yaptırdı. Temmuz 1912'de "iyi" dereceyle, Feyzullah Sacit Ülkü, Münir Mazhar Kamsoy, Hasan Yaman, İhsan Hâmid Tigrel, Burhan Cahit Morkaya, Abdullah Akşin ve Hasan Basri Bostar gibi birçok tanınmış idareci, maliyeci ve diplomat ile birlikte mezun oldu⁵.

Memuriyet Dönemi ve Minber Gazetesi

Mezuniyetinden sonra Paris'te College de France'da bir süre öğrenim yaptıysa da, burada fazla kalmayıp Eylül 1912'de Hariciye Nezâreti Tahrîrât-ı Hâriciye Kalemî'nde üçüncü kâtip olarak çalışmaya başladı⁶. Fakat gerek mizacı gerekse de yığılma şeklinin, bir memurdan ziyade bir ilim adamı ve yazar olmaya müsait olmasından dolayı, buradaki görevini fazla sürdürmeyerek öğretmenlik mesleğine geçti⁷. Sırasıyla, Aralık 1912'de Mâliye

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi

¹ Refii Cevat Ulunay, "İsmail Hami Dânişmend", Milliyet, 14 Nisan 1967.

² M. Ali Çankaya, Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeciler, IV, Ankara, 1968, s.1533.

³ Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

⁴ Türk Ansiklopedisi, M.E.B., XX, Ankara, 1972, s.308.

⁵ İsmail Hami Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, İstanbul, 1971, s.IX, XI.

⁶ Çankaya, Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeciler, IV, s.1533.

⁷ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X; Cevdet Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, VIII, İstanbul, 1993, s.465.

Meslek Mekteb-i Âlisi'nde Yakın Çağ Tarihi Muallimliği'ne, 14 Aralık 1913'de Dârülfünûn Edebiyyat Şubesi'nde Dinler Tarihi Müderris Muâvinliğine ve 14 Mart 1914'de kendisinin de mezunu olduğu Mülkiye Mektebi'nde, Siyasi ve Medeni Tarih Muallim Muâvinliği'ne getirildi⁸.

Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak grubuna katılarak 11 Kasım 1914'de İtilaf Devletleri'ne resmen savaş ilan etmesinden sonra,⁹ seferberlik kapsamında talimgâha sevk edildi. Bu esnada Ziya Gökalp Bey'in, bölgedeki Türkler hakkında inceleme de yapması gerekçesiyle, Bağdat Hukuk Mektebi'ne tayinini yaptırmayı yönündeki teklifini kabul etti¹⁰ ve 30 Kasım 1914'de Bağdat Hukuk Mektebi Müdürlüğü'ne tayin edildi¹¹.

Bağdat'a gittiği günlerde Süleyman Nazif Bey Vali idi ve Rauf Bey de orada bulunuyordu. Rauf Bey'in bir müddet sonra Kuvve-i Seferiye'ye memuren İran'a hareket etmesi ve ardından kendisine gönderdiği bir telgrafla yanına çağırmasını müteakip, Rauf Bey'e katıldı. Burada bir sene kaldıktan sonra, yine Rauf Bey ile birlikte İstanbul'a döndü¹².

İsmail Hami Bey İstanbul'a döndükten sonra, artık iyiden iyiye tanıştığı Rauf Bey tarafından Umur-ı Şarkıye Müdüriyeti'nde tercüme işleriyle meşgul olmak üzere görevlendirildi¹³. Mondros Mütarekesi'ne yaklaşıldığı 14 Ekim 1918 tarihinde, çıkarılan Padişah iradesiyle Rauf Bey İzzet Paşa Kabinesi'nde Bahriye Nazırı olmuştu¹⁴. Mütareke dönümüne girilmesiyle birlikte, yine Rauf Bey tarafından bu kezde Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Vekâleti'ne tayin edildi. Bu görevini sürdürürken aynı zamanda, Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa tarafından çıkarılan Minber Gazetesi'nde, Fethi Bey'in verdiği direktifler doğrultusunda yazılar yazmaya başladı ve baş yazarlık görevini üstlendi¹⁵.

İzzet Paşa Kabinesi'nin, bulunulan şartlar dahilinde istifadan başka çare olmadığını anlayıp istifa etmesi ve dolayısıyla Rauf Bey'in Bahriye Nazırlığı'ndan ayrılmasının ardından¹⁶, İsmail Hami Bey, Rauf Bey'in isteği doğrultusunda yirmi yedi gün süreyle görevde kaldığı Kalem-i Mahsus Müdüriyeti görevinden istifa etti¹⁷. İzzet Paşa'dan sonra yönümlü eline alan Tevfik Paşa Kabinesi'nin, 21 Aralık 1918'de Kanun-i Esasi'nin yedinci

⁸ Çankaya, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, IV, s.1533.

⁹ Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, I, Ankara, 1962, s.6.

¹⁰ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925.

¹¹ Çankaya, Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, IV, s.1533; Dânişmend İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X.

¹² Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925. İstanbul'da İran'ı boşaltma kararının verilmesinin ardından, Rauf Bey Yarbaylığa terfi ettirilerek Bahriye Frkân-ı Harbiye Reisliği'ne tayin edilmişti. Bu tayin ile birlikte Rauf Bey ve yanındakiler çeşitli vasıtalar kullanarak İstanbul'a gelmişlerdi (Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, I, İstanbul, 1993, s.23).

¹³ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925.

¹⁴ Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, I, s.49.

¹⁵ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925. 1 Kasım 1918 Cuma günü İstanbul'da çıkmaya başlayan Minber Gazetesi'nin elli bir günlük yayınından yalnız otuzaltı ve kırk numaralı nüshalarının başyazılarının İsmail Hami imzasını taşıdığı, toplam kırkiki nüshanın ise başyazılarının imzasız olduğu ve yapılan üslup incelemesi sonunda bu yazıların Ali Fethi Okyar'a ait olduğunun anlaşıldığı, Fethi Tevetoğlu tarafından bildirilmektedir. (Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, V/13, Ankara, Kasım 1988, s.185-186).

¹⁶ Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, I, s.194-195.

¹⁷ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

maddesine dayandırarak, Padişahın iradesi doğrultusunda Meclis-i Mebusan'ı fesh etmesiyle¹⁸, Minber Gazetesi Fethi Bey'in isteği yönünde protesto mahiyetinde son nüshasını çıkardı. Böylece İsmail Hami Bey'in bu gazetede üstlenmiş olduğu görevi de sona ermiş oldu¹⁹.

Mütareke Döneminde Çıkardığı Memleket Gazetesi ve Bu Sıradaki Faaliyetleri

Minber Gazetesi'nin kapatılmasından sonra bir müddet boşa kalan İsmail Hami Bey, Mütareke ortamının da artık tamamıyla baskı halini almış olmasından dolayı, oldukça müteessir bir ruh haline girdi. Başta Rauf Bey olmak üzere, kendisiyle aynı hisleri paylaşan Nazmi, Nuri Aziz, Kâzım Nuri ve Arif Beylerle birlikte yeni bir gazetenin çıkarılması konusunda fikir alışverişinde bulundu ve özellikle matbuatın milletin ısrabını dile getiremediği düşüncesiyle, bir gazete çıkarmaya karar verdi²⁰. Verdiği karar doğrultusunda, 10 Şubat 1919 tarihinden itibaren, mesul müdürlük ve başyazarlığını bizzat kendisinin yaptığı Memleket Gazetesi'ni, İstanbul'da günlük olarak yayınlamaya başladı²¹. Gazetenin ilk nüshasındaki "Maksadımız" isimli yazısında; yaşadığı topraklarda yüzyıllardır egemen olan Türk halkının, vatan sahibi olma hakkının kendisinden alınamayacağını ve bağımsızlığı kesinlikle hakettiğini belirterek, yayın ilkesini ilk günden ortaya koyan İsmail Hami Bey²², gazetesindeki milli menfaatleri savunan ve milliyetçiliğe teşvik eden yazılarıyla, Mütarekenin karanlık günlerinde İstanbul için bir ümit kaynağı oldu²³. İslâm Matbaası, Şems Matbaası, Karabet Matbaası, Arşak Garoyan Matbaası, Hukukiye Matbaası, Artin Asaduryan Matbaası, Asaduryan Matbaası, Ayyıldız Matbaası ve Ali Şukri Matbaası gibi muhtelif matbaalarda, gazetesinin muhtelif nüshalarını basıran İsmail Hami Bey²⁴, Paris Barış Konferansı ile bu konferansa yönelik Ermeni, Rum ve diğer azınlık gruplarının yaptıkları müracaatlarla, toprak taleplerine yazılarında sıkça değindi. Bu doğrultuda çeşitli nüfus istatistikleri ve çeşitli muhtıralara Memleket'in birçok sayfasında geniş yer verdi. Örneğin gazetenin 23 Şubat tarihli nüshasında kaleme aldığı makalesinde, İzmir bölgesinde Türk nüfusunun Rumlara göre büyük oranda fazla olduğunu ve bu durumun Cemiyet-i Akvam tarafından göz önüne alınması gerektiğini yazarken²⁵, 20 Mart tarihli nüshasında da İstanbul'daki Türk nüfus yoğunluğunun Rum iddialarına rağmen tartışılmaz bir gerçek olduğunu vurguladı ve İstanbul'un altıyüz senelik bir Türk memleketi olduğuna dikkat çekti²⁶. Vilayat-ı Şarkıye'deki Ermeni talep ve nüfus iddialarına ise, "Jugover'te Cevabım"

¹⁸ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Ankara, 1998, I, s.135.

¹⁹ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

²⁰ Hakimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

²¹ Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, I, Ankara, 1987, s.165; Zekâi Güner-Orhan Kabataş, Milli Mücadele Dönemi Beyannâmeleri ve Basını, Ankara, 1990, s.350; Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

²² İsmail Hami (Dânişmend), "Maksadımız", Memleket, 10 Şubat 1919.

²³ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X; Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

²⁴ Nejdet Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami (Dânişmend) Tarafından Yayımlanan Memleket Gazetesi", Tarih İncelemeleri Dergisi, İzmir, 1993, s.129-130.

²⁵ İsmail Hami (Dânişmend), "İzmir", Memleket, 23 Şubat 1919.

²⁶ İsmail Hami (Dânişmend), "İstanbul Hem Türklerin Hem Müslümanlarıdır", Memleket, 20 Mart 1919.

isimli makale gibi örneklerle karşılık veren İsmail Hami Bey, bölgedeki Türk nüfusunun tartışılmaz bir ekseriyeti teşkil ettiğini yazdı ve bunun Ermenistan Meclis-i Milli Reisi Aharoniyan tarafından dahi, bölgedeki Ermeni nüfusuna ölü Ermenilerin de katılmasını istemek suretiyle kabul edildiğini ifade etti²⁷.

İsmail Hami Bey Ermeni ve Rumların Mütarekeyle birlikte başlayan taşkınlıklarına karşı da, gazetesi vasıtasıyla mücadele etti²⁸. Ermeniler tehirci soruşturmak üzere oluşturulan komisyon ve mahkemeleri fırsat bilerek, tehcir esnasında görev yapan idareciler hakkında yoğun bir iftira faaliyetine girişmişlerdi. Nitekim bu kötü faaliyetin kurbanlarından biri de, Yozgat ve Boğazlayan tehcirinin suçlusu olarak Kemal Bey olmuş ve 5 Şubat 1919 tarihinde yargılanmaya başlanmıştı²⁹. Yargılama döneminde İsmail Hami Bey, Kemal Bey lehinde neşriyatta bulundu ve suçsuzluğunu izah etmeye çalıştı³⁰. Örneğin Kemal Bey'in idam edildiği 10 Nisan 1919 tarihinden bir gün önce, gazetesinde yayınladığı "Kurban Siyaseti" isimli makalede; Kemal Bey'in idamını talep etmenin vicdanla bağdaşmadığını ifade etti ve Türklere yapılan mezalimlerle ilgili olarak, Ermenilerin suçlu olduğunun vesikalarda belirtilmesince rağmen, hiçbir Ermeni'nin Divan-ı Harbî Örfî'de yargılanmamasını ağır bir dille eleştirdi³¹.

Kemal Bey'in infazının gerçekleştirilmesinden sonra da onun için yaptığı faaliyetlerine devam etti. Nitekim cenaze merasiminin gereken önemde yapılması ve Türk Milliyetçiliğinin unutamayacağı bir şekilde düzenlenmesi için çalıştı³². Ayrıca, çocuklarının onun ölümünden sonra mağdur olmaması için, yardım niteliğinde para topladı³³.

İsmail Hami Bey'in Memleket Gazetesi'ni çıkardığı günlerde, üzerinde önemle durduğu bir başka konu ise İzmir meselesi oldu³⁴. Örneğin, Cemiyet-i Akvam tarafından Yunan Hükümeti'ne Aydın Vilayeti'nin işgali için izin verildiğinin, İzmir Rum Gazetelerince yazıldığını işgalden yaklaşık üç ay önce gazetesinde yayınladı³⁵. Konuyu daha da aydınlatmak ve Hükümeti eleştirmek maksadıyla, aynı nüshada bir de makale kaleme aldı. Makalesinde; Cemiyet-i Akvam'ın İzmir'i Yunanlılara verdiğini bütün dünya duymuş olmasına rağmen, Hükümetin durumdan habersiz olduğuna değindi ve dolayısıyla milli hukuku müdâfa görevinin münevver Türk halkına düştüğünü beyan etti³⁶. İşgalin gerçekleşmesinden sonra ise, çıkarılan resmi tebliği 16 Mayıs'ta gazetede yayınladı ve işgali kınama mahiyetinde, İzmir'deki Türk nüfus yoğunluğunu belirten bir yazı ile okuyucularına ulaşmaya çalıştı. Yazısında; ümutlerin bağlandığı Wilson Prensipleri'nin İzmir'in işgaline dur diyemediğini belirtti ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesinin çoktan beri kararlaştırılmış

²⁷ İsmail Hami (Dânişmend), "Jugavert'e Cevabım", Memleket, 23 Nisan 1919.

²⁸ Hakimiyyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

²⁹ Nejdât Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara, 1999, s.93, 95.

³⁰ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, s.457; Hakimiyyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925.

³¹ İsmail Hami (Dânişmend), "Kurban Siyaseti", Memleket, 9 Nisan 1919.

³² Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, s.457-458.

³³ Hakimiyyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925.

³⁴ Hakimiyyet-i Milliye, 19 Mayıs 1925.

³⁵ Memleket, 18 Şubat 1919.

³⁶ İsmail Hami (Dânişmend), "Gelgelelim Türk'e", Memleket, 18 Şubat 1919.

olduğunu yineleyecek, yapılan yanlışlığın düzeltilip, İzmir'in asıl sahibi Türklere iade edilmesini istedi³⁷.

Bu gibi yayınlarından dolayı, kendisi gibi düşünmeyen bazı gazeteler tarafından İttihatçı olmakla itham edilen İsmail Hami Bey³⁸, bilhassa Mütareke aleyhindeki yazılarına binaen, Hükümet tarafından gazetesi Temmuz 1919'da kapatılınca, 14 Ağustos 1919 tarihine kadar nüshalarını gizli olarak çıkarmak zorunda kaldı³⁹. İsmail Hami Bey'in Kongreye katılmak üzere Sivas'ta bulunduğu dönemde, kendisinin talimatı üzerine çıkarılan son nüsha⁴⁰, adeta milli bir beyanname niteliğinde olduğundan, İstanbul ahali üzerinde önemli derecede etkili oldu⁴¹. Hatta milliyetçi gençler vasıtasıyla dağıtılan bu fevkalade nüshaya Ferit Paşa Hükümeti o kadar önem verdi ki, toplatmak için her bir adedine üçyüz lira ödedi. Bu nüshaya önemle eğilen bir başka unsurda, tabiki İtilaf Kuvvetleri oldu⁴² ve Hükümet üzerinde baskı yapmak suretiyle İsmail Hami Bey'i tutuklatmak üzere harekete geçti⁴³.

Bunun üzerine Hükümet, İsmail Hami Bey'i ele geçirmek üzere İstanbul'da önemli ölçüde araştırma başlattı. Ancak o daha öncede belirtildiği üzere son nüsha yayınlanmadan evvel İstanbul'dan ayrılmıştı⁴⁴.

Sivas Kongresi Günleri ve İrade-i Milliye Gazetesi

İsmail Hami Bey Sivas Kongresi'ne katılmak üzere, Kemaleddin Sami Paşa tarafından alınan bir vesika ile İstanbul'dan hareket etti. Fakat direk Sivas'a gitmeyip, İstanbul'dan ayrılmadan önce görüştüğü ve o sırada Ankara'da bulunan İsmail Fazıl Paşa'nın Sivas'a birlikte gitme teklifini kabul ederek, Ankara'ya gitti. Burada Ali Fuat Paşa nezdinde misafir olurken Ankara Valisi tarafından tevkif edilmek istendi, ancak paşanın; evinden ayrıldığı ve nereye gittiğini bilmediğini söylemesi üzerine, tutuklanmaktan kurtuldu. Bu gelişmenin ardından burada daha fazla kalamayarak İsmail Fazıl Paşa ile beraber Sivas'a doğru hareket etti. İsmail Fazıl Paşa ile birlikte olduğu için, Sivas'ta Vali Reşid Paşa, Kolordu Kumandanı Selahattin Bey ve Bekir Sami Bey tarafından karşılandı⁴⁵.

³⁷ Memleket, 16 Mayıs 1919; İsmail Hami (Dânişmend), "İzmir Nüfusu...", Memleket, 16 Mayıs 1919.

³⁸ Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami (Dânişmend) Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", s.132-133.

³⁹ Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

⁴⁰ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁴¹ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X.

⁴² Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁴³ Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

⁴⁴ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁴⁵ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925. Ankara'da 20.Kolordu Komutanı olarak bulunan Ali Fuat (Çebesoy) Paşa, Sivas Kongresi'ne delege gönderme işinde yoğun çaba harcıyordu. Bu dönemde Ali Fuat Paşa 29 Ağustos 1919 tarihli bir telgraf emriyle görevinden alınmış ve Kolordu Komutan Vekilliği Ahmet Hulusi Paşa'ya verilmek istenmişti. Ancak gerek Paşa'nın bu görevi kabul etmeme ve gerekse de Kazım Karabekir Paşa'nın emrinin düzeltilmesi yönünde sert tepki göstermesiyle, Ali Fuat Paşa Kongre'ye katılmak için Sivas'a gidecekleri elinden gelen yardımı yapmaya devam etti. (Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, Ankara, 1969, s.21.)

Bekir Sami Bey tarafından misafir edildikleri bu dönemde Erzurum Kongresi yeni dağılmıştı ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey halen Erzurum'da bulunuyorlardı⁴⁶. Onların Sivas'a gelecekları 2 Eylül 1919 tarihine kadar⁴⁷, bir program ve ruzname hazırlamak üzere, Bekir Sami Bey'in teklifiyle encümen halinde çalışmaya başladı⁴⁸.

Bu hazırlık encümeninde İsmail Hami Bey manda konusu üzerinde duruyordu. Çünkü daha İstanbul'da bulunduğu günlerde eski sadrazam İzzet Paşa ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede; İstanbul'daki bir Amerikan Tahkik Komisyonu'nun, milli hareketi düzenleyen Sivas Kongresi'nin talep etmesi halinde Amerika'nın Türkiye üzerinde bir mandayı kabul edeceğini bildirdiği, İzzet Paşa tarafından kendisine söylenmişti⁴⁹. Hatta, mandanın başlamasını takiben işgallerin kaldırılacağı, din işlerine müdahale edilmeyeceği, dış siyasette temsil hakkına riayet edileceği ve azınlık meselesinde tarafsızlık gözetilerek bir Ermenistan Devleti kurulmasına mani olunacağı gibi şartları içeren bu teklif yine kendisi tarafından Erzurum'da bulunan Rauf Bey'e Kemaleddin Sami Paşa vasıtasıyla Kongre günlerinde iletılmışti. Bu iletinin cevabını ise; "Erzurum Kongresi Vilayet-i Şarkıye'ye münhasır olmak dolayısıyla bu babda karar itihazına salâhiyetdâr değildir. Mesele Sivas Kongresi'nde tedkik olunacaktır" şeklinde, Ali Fuat Paşa nezdinde misafir olduğu günlerde Ankara'da almıştı⁵⁰. Bunun yanısıra Amasya'da bulunduğu 25/26 Temmuz 1919 tarihinden başlamak üzere Bekir Sami Bey, 10 Ağustos 1919 tarihinde de Halide Edip Hanım, Amerikan mandasının gerekliliği konusundaki düşüncelerini, Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla bildirmişlerdi⁵¹.

Manda meselesi bütün bunlardan dolayı Hazırlık Encümeni'nce ruznameye dahil edildi ve İsmail Hami Bey Hazırlık Encümeni adına bir muhtıra hazırlamaya başladı. İstanbul Hükümeti'ne karşı Kongrenin durumu, Hukuk-ı Milliye için nasıl propaganda yapılacağı ve manda ile hümeye arasında ne gibi farklılıklar bulunduğu gibi konuları içeren bu muhtırayı hazırladıktan sonra, önce hazırlık encümenine okudu ve kabul görmesinin ardından Kongrenin Tedkik Encümeni'ne verdi. Bu Encümen ise, konunun Heyet-i Umûmiye'de görüşülmesini kararlaştırdı⁵².

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 tarihinde açıldı ve İsmail Hami Bey Kongreye İstanbul Delegeesi olarak katılıyordu⁵³. Kongrenin ilk günündeki birinci ictimâda yapılan oylamada, oybirliğiyle Divan-ı Riyâset Kâtipliği'ne seçildi. Ancak bu görevi, hem yakında yayınlanacak gazetede görev alacağını, hem de Hazırlık Encümeni adına yazmakta olduğu muhtırayla meşgul olduğunu ileri sürerek kabullenmek istemedi. Nevarki Mustafa Kemal Paşa'nın; Kongrenin açılmış olması itibarıyla artık Hazırlık Encümeni'nin görevinin bitmiş olduğunu söylemesi ve Kongre üyelerinden Ahmet Nuri Bey'in; Divan-ı Riyâset Kâtipliği görevinin gazeteden daha önemli olduğunu ifade etmesi neticesinde, görevi kabul etti⁵⁴. Kongre süresince Genel Sekreterlik ve İstihbarat Şubesi Şefliği görevlerini de üstlenen İsmail Hami

⁴⁶ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, I, Ankara, 1989, s.115.

⁴⁸ Cumhuriyet, 21 Mayıs 192; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁴⁹ Atatürk, Nutuk, I, s.149; Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara, 1969, s.67-68; Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁵⁰ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁵¹ Atatürk, Nutuk, I, s.121-133; Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi, İstanbul, 1963, s.140.

⁵² Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁵³ Goloğlu, Sivas Kongresi, s.65, 73.

⁵⁴ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.1-2.

Bey⁵⁵, bütün celselerde ilgili metin, taktır ve telgrafları bizzat kendisi okuduğu gibi⁵⁶, görevli kâtiplerin müsvedde olarak tuttıkları Kongre tutanaklarını, daha sonra kendi el yazısıyla düzgün bir şekilde kaleme aldı⁵⁷.

İsmail Hami Bey Kongrenin beşinci gününe geldiğinde, İsmail Fazıl Paşa ve Bekir Sami Bey ile birlikte Kongreye bir önerge sundu⁵⁸ ve daha önceden hazırlanmış olduğu muhtırayı Heyet-i Umûmiye’de okudu⁵⁹. Okunan bu muhtıra başlıca üç kısma ayrılıyordu. Birinci kısım Hilafet ve Saltanat meselesiyle ilgili olup, Kongrenin Hilâfet ve Saltanata bağlılığını izah ederek, Bolşeviklik ve İttihatçılık yönündeki ithamların yanlışlığını vurguluyordu. İkinci kısım manda meselesiyle ilgiliydi. Bu kısımda mandanın gerekliliği ve manda kabulünün getireceği faydalar üzerinde duruluyordu. Üçüncü kısım ise, mandaterliği kabul edecek olan devlete sunulacak şartları içeriyordu. Bu şartlar; manda meselesinin incelenmesi için bir komisyon kurulması, işgal altındaki yerlerin boşaltılmasında mandater devletin yardımının sağlanması, adlî istiklâlin korunması, malî istiklâl, mandanın belirli bir zaman ile sınırlandırılması, azınlık meselesinin nüfus mübâdelesiyle çözümlenmesi, millî hakimiyet ve millî kurumların tanınması, patrikhanelerin ait oldukları ülkelere nakledilmesi ve Osmanlı Devleti’nin Birleşmiş Milletler’e kabul edilmesi için gerekli şartların hazırlanması gibi konuları kapsamaktaydı⁶⁰.

Metnin okunmasının ardından gergin bir hava içinde manda konusunun tartışılmasına geçildi. Lichte ve aleyhte konuşmalar yapıldı⁶¹. İsmail Hami Bey, Bekir Sami Bey, Vasıf Bey, Refet Bey ve İsmail Fazıl Paşa ile birlikte Amerikan mandasını savunmaya çalıştı⁶². Bekir Sami Bey ve İsmail Fazıl Paşa esas itibarıyla Amerikan Mandasını kabul etmenin zaruri olduğunu izah ederlerken, Refet Bey mandanın hem gerçeklik, hem de sakıncalarını anlattı ve netice olarak bir hüküm vermektan kaçındı⁶³. Gerek Vasıf Bey, gerek Bekir Sami Bey ve gerekse de İsmail Fazıl Paşa, Amerikan mandasını kabul etmenin, özellikle iktisadî açıdan gerekli olduğu üzerinde yoğunlaşıyorlardı. Refet Bey de onlara bu konuda katılıyordu⁶⁴.

Görüşmeler sırasında İsmail Hami Bey, ilk olarak muhtırayı Hazırlık Encümeni adına, Encümenin görevlendirmesiyle yazdığını izah etti. Vasıf Bey’in konuşması üzerine

⁵⁵ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X; Küçük, “Dânişmend İsmail Hami”, s.465.

⁵⁶ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 39, 45, 46, 73, 75, 76, 85, 87, 88, 91, 92, 94, 98, 99, 101.

⁵⁷ Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925; İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.17. Mustafa Kemal Paşa Kongre tutanaklarının Afyonkarahisar delegesi Sükrü ve İstanbul Delegesi İsmail Hami Beyler tarafından tutulduğunu ve Hami Bey’in daha sonra bu tutanakları düzgün bir deftere temize çektiğini ifade etmektedir (Atatürk, Nutuk, I, s.155). Ancak İsmail Hami Bey Kongre sırasında tutanakların kâtipler tarafından tutulduğunu, kendisinin Kongre tarafından padişaha çekilen telgrafların müsveddelerini yazdığını ve kâtipler tarafından tutulan tutanakları daha sonra temize çektiğini belirtmektedir (Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925.)

⁵⁸ Goloğlu, Sivas Kongresi, s.94.

⁵⁹ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.46.

⁶⁰ Mine Erol, Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920, Giresun, 1972, s.88-89.

⁶¹ Salahi R.Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara, 1995, s.131.

⁶² Erol, Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920, s.90-91; Küçük, “Dânişmend İsmail Hami”, s.465.

⁶³ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁶⁴ Erol, Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi, s.90-91.

de, mandayı milletlerin durumuna göre üç kısımda ele aldığını belirterek, kendileri için gerekli olan mandanın geri kalmış toplumlar ve yeni teşekkül eden devletlerinkinden farklı olacağını ifade etti. Ayrıca, önc sürülen şartlar dahilinde kabul edilecek mandanın, Osmanlı Devleti için uluslararası hukuk mevkiinde daha uygun bir durum oluşturacağını iddia etti⁶⁵.

Bunun yanı sıra, zaman kaybetmeden konunun Heyet-i Umûmiye'de sonuçlandırılması yönünde Bekir Sami Bey ve İsmail Fazıl Paşa ile birlikte söz birliği yaptı ve mandanın gerekliliğini özellikle iktisadi noktada toplayarak, Devlet gelirlerinin ancak edinilen borçların faizini karşılayabilmesini, gereklilik olarak gösterdi⁶⁶. Mali durumu ve dahili şartları göz önünde bulundurup, yabancı yardımı almamaksızın ayakta durmanın mümkün olmadığını izaha çalışan İsmail Hami Bey⁶⁷, mandanın gerekliliğini o kadar ileri bir boyuta taşıdı ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa vari emperyalist bir düşünce ile günün birinde Osmanlı Devleti'ni ezmeye çalışacağı ihtimali akllara getirilse bile, Devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı manda kabulünün elzem olduğunu ifade etti⁶⁸. Fakat o bütün bunları söylerken, ülkenin durumunu denize düşenin yılanı sarılması şeklinde yorumluyor⁶⁹ ve Kuva-yı Milliye teşkil edilmesine karşı çıkmayarak, tedbir olarak gösterilen mandanın gerçekleşmemesi halinde, milli mücadelede bulunulmasını destekliyordu⁷⁰.

İsmail Hami Bey konuşmaları sırasında, manda tabirinin kongre üyelerini gereksiz endişeye sevk ettiğini de belirtti ve bu tabirin Türklerin istiklâllerinden vaz geçmesi anlamına gelmediğini açıklamaya çalıştı. Bu doğrultuda, Türk istiklâlinin en büyük sorunlarından birini teşkil eden patrikhanelerin, irken mensup oldukları memleketlere naklinin hazırladıkları muhurada yer aldığını hatırlatarak, Türk istiklalinden kendilerinin de ödün vermek istemediğini ispat etmeye çalıştı⁷¹.

Sivas Kongresi'nde uzun uzadıya ele alınan manda konusu, Rauf Bey'in, manda taraftarlarını ve dolayısıyla İsmail Hami Bey'i de memnun edebilecek mahiyette olan bir çözüm önerisiyle sonuçlandırıldı. Rauf Bey, Türkiye'ye karşı tarafsız bir tutum sergileyen Amerika'dan yardım istemenin zaruri olduğunu belirterek, yardımdan maksadın manda olmadığını belirtti ve Amerika'da yıllardır Türklere karşı yapılan kötü propagandanın etkisini düzeltmek için, Amerikan Kongresi'nden ülkeyi incelemek üzere bir heyetin davet edilmesini teklif etti. Rauf Bey'in bu teklifi kabul edildi ve Amerikan Senatosu Başkanı'na bir mektup yazıldı. Gönderilen bu mektubun altına İsmail Hami Bey de imzasını attı⁷².

⁶⁵ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.48, 50. Sina Akşin, İsmail Hami Dânişmend'in mandayı üç çeşit olarak ele almasını ve Osmanlı Devleti için gerekli olan mandayı üçüncü kısımda değerlendirerek, daha önce sömürge olan ilkel toplumlar ve yeni oluşacak devletlerinkinden ayırmasını, onun Milletler Cemiyeti Misakını okumamış olmasına bağlıyor. Çünkü ona göre bu misakın 22. maddesinde, Osmanlı Devleti için uygulanacak üçüncü tür mandadan hiç bahsedilmemektedir. Akşin, bu noktadan hareketle üçüncü şıkkı ya manda taraftarlarının uydurduğunu, ya da bunu uyduran birine inandıklarını belirtmektedir. (Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Ankara, 1998, s.529).

⁶⁶ Atatürk, Nutuk, I, s.143; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, Ankara, 1997, s.242.

⁶⁷ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.63.

⁶⁸ Erol, Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, s.90-91; Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, s.529; İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.65.

⁶⁹ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁷⁰ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.69; Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

⁷¹ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.54-55.

⁷² Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, s.134-135.

İsmail Hami Bey bahsedilen bütün söylev ve faaliyetleri neticesinde Kongredeki en şiddetli manda taraftarı olarak değerlendirildi⁷³ ve daha Kongre günlerinde kulaktan kulağa itikâl eden dedikodular neticesinde, mandayı isteyen diğer kişilerle beraber Sivas halkı tarafından mandacı olarak adlandırıldı⁷⁴.

Sivas Kongresi'nin toplandığı ilk gün bir gazetenin çıkarılması düşünülmüş, ancak bu konu daha önemli konuların araya girmesiyle geçici olarak kapanmıştı⁷⁵. Kongrenin son gününe gelindiğinde Heyet-i Temsiliye seçimini müteakip Rauf Bey konuyu yeniden gündeme getirdi ve propaganda amaçlı düşünülen gazetede bazı evrakın yayınlanması ile yazılar yazılması için bir heyet oluşturulmasını önerdi. Bunun üzerine İsmail Hami Bey'in de aralarında bulunduğu dört kişilik bir heyet oluşturuldu⁷⁶. Ancak İsmail Hami Bey'in düşüncesi, Kongrenin bitimini takiben Ankara'ya gidip oğlunun yanında kalarak, İstanbul'a karşı propaganda yapmayı düşünen İsmail Fazıl Paşa ile beraber hareket etmekte. Çünkü İsmail Fazıl Paşa Ankara'ya giderek, orada bulunan vilayet gazetesini birlikte çıkarmak yönünde kendisine bir teklifte bulunmuştu⁷⁷.

İsmail Hami Bey, bu fikrini Rauf ve Bekir Sami Beylerle paylaştı. Nevarki Sivas'ta kalmasının daha faydalı olacağı yönünde olumsuz bir cevap aldı ve Rauf Bey tarafından millî amaçlar doğrultusunda yayın yapmak için, nelerin lâzım olduğu konusunda bir muhtıra yazma işiyle görevlendirildi. Nihayetinde bir muhtıra kaleme aldı ve muhtıranın Heyet-i Temsiliye'de görüşülmesinden sonra oluşturulan İstihbarat Encümeni'nde, Mazhar Müfit, Ahmet Rüstem ve Sami Beylerle birlikte yer aldı⁷⁸.

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nde alınan kararların İstanbul Hükümeti'ne, İtilaf Kuvvetlerine ve hepsinden önemlisi Türk Milleti'ne anlatılması için, bir organa herkesten çok ihtiyaç duyuyordu. Bundan dolayı, Kongre üyelerinden Sivas'ın emekli öğretmeni Rasim Hoca'ya, bir gazete çıkaracağını ve onun mesûl müdürlüğünü üstlenecek güvenilir bir kişiye ihtiyaç olduğunu söyledi. Rasim Bey'in, öğrencilerinden 22 yaşındaki Selahattin'i aday göstermesinden sonra, Sivas Vilayet Matbaası'nda Vali Reşit Paşa'nın izniyle bahsedilen gazete; "İrade-i Millîye" yayınlanmaya başladı⁷⁹. 14 Eylül 1919'da ilk nüshası çıkarılan ve yazı işleri müdürlüğünü Mazhar Müfit (Kansu)'nun yaptığı bu gazetede,⁸⁰ İsmail Hami Bey ilk günler başyazarlık görevini üstlendi⁸¹ ve Mustafa Kemal

⁷³ Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, s.241.

⁷⁴ Aşkun, Sivas Kongresi, s.140.

⁷⁵ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.2.

⁷⁶ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s.104.

⁷⁷ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁷⁸ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925.

⁷⁹ Fuat Süreyya Oral, Türk Basın Tarihi 1919-1965, II, Ankara, 1968, s.40; Yücel Özkaya, Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara, 1989, s.59-60. Mustafa Kemal Paşa'nın mesûl müdürlüğü üstlenecek kişi konusunda düz davranmasının sebebi; Heyet-i Temsiliye'nin Bekir Sami Bey'in telkiniyle, gazetenin idaresini hiçbir siyasi kuruluş, özellikle İttihat ve Terakki Fırkası'yla alakalı olmayan birisine verme yönünde karar almış olmasından kaynaklanıyordu. (Aşkun, Sivas Kongresi, s.161-162; Goloğlu, Sivas Kongresi, s.97.).

⁸⁰ İzzet Öztoprak, Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını, Ankara, 1981, s.11; M.Nuri İnuğur, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul, 1993, s.352.

⁸¹ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.X; Çankaya, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, IV, s.1533.

Paşa'nın direktifiyle yazılar yazdı⁸². Fakat daha ilk günkü nüshada yayınlanan Hareket-i Milliye'nin Fesbabı isimli yazısını, alınan ilke kararına rağmen imzalı olarak yayınlamasından dolayı, Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisiyle karşılaştı⁸³. Bunun yanısıra, İstanbul'da bulunduğu günlerde Memleket Gazetesi'nin idare kısmını devrettiği ve sonradan para meselesi yüzünden arasının açıldığı Yusuf Mazhar Bey'in, Sivas'a gelerek aleyhinde iki mektup yazıp Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e vermesinden dolayı, başta Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey olmak üzere birçok kişinin olumsuz tavrına maruz kaldı⁸⁴.

Merzifon'da Bulunduğu Dönem

İsmail Hami Bey, Sivas'ta bir müddet daha kaldıktan sonra, Merzifon'da bulunan amcasından bir davet mektubu aldı. Gerek dinlenme ihtiyacının baş göstermiş olması, gerekse de para sıkıntısı çekmeye başlamasından dolayı bu teklifi kabul etmeye karar verdi. Aslında onun bu kararı vermesinin en önemli sebebi, daha öncede belirtildiği üzere, mesul müdürlüğünü yaptığı Memleket Gazetesi'nde çıkardığı fevkalade nüshadan ötürü, İstanbul'a dönmemesiydi. Bu süreçte zarfında Damat Ferid Paşa Hükümetten düşmüş, Ali Rıza Paşa Kabinesi oluşturulmuşsa da, İngilizler halen İstanbul'da bulunuyorlardı. Buna ilaveten Padişah Sivas Kongresi'ne katılan kişiler hakkında şiddetli takibat başlatmıştı⁸⁵. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa ve yanındakiler 18 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya doğru hareket ederlerken⁸⁶, o Kongreyle ilgili birtakım müsvedde dokümanı da alarak, Merzifon'a amcasının yanına gitti⁸⁷.

Burada beş ay kadar kalan İsmail Hami Bey, gittiğinin ilk günlerinde Belediye Başkanı ve arkadaşlarının talebi üzerine mevcut durum hakkında birtakım açıklamalarda bulundu. Bir gazeteci olması ve Sivas Kongresi'ne katılmış olması itibarıyla, onlara İstanbul'daki vaziyet, Mütarekenin uygulanışı ve Sivas Kongresi ile kararları hakkında bilgiler verdi. Buna ilaveten, Kongrece belirlenen Heyet-i Temsiliye'nin bütün memleketin Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'yla temasta olmasından dolayı, onun vereceği kararlara riayet edilmesi yönünde telkinde bulundu. Söylediği sözler Merzifon'da olumlu tesir yaptı. Ayrıca

⁸² Oral, Türk Basın Tarihi 1919-1965, II, s.40; Öztoprak, Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını, s.11; Türk Ansiklopedisi, XX, s.308.

⁸³ Hüseyin Yıldırım, "İrade-i Milliye Gazetesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, VIII, Sayı:23, Ankara, Mart 1992, s.326.

⁸⁴ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925. Yusuf Mazhar Bey, ağır iftiharlarla dolu bu mektubunu sarhoş olmasından ve geçmişte ruhi bunalım geçirmiş olmasından dolayı, kendi iradesinin dışında yazdığını sonradan İsmail Hami Bey'e itiraf etmiş, İsmail Hami Bey'de kağıda döktürdüğü bu ifadeyi Rauf Bey'e göstermişti. Ne varki bu gelişmeden sonra dahi Rauf Bey'in onunla ilgili tavrında bir değişime olmamıştı (Cumhuriyet, 21 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925).

⁸⁵ Cumhuriyet, 22 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 22 Mayıs 1925.

⁸⁶ Atatürk, Nutuk, I, s.445.

⁸⁷ Cumhuriyet, 22 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 22 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925. Daha öncede belirtildiği üzere, Kongre sırasında katiplerce tutulan zabıdan İsmail Hami Bey bühare kendi el yazısıyla temize çekmişti. Kongrenin bitimini takiben, Cevad Abbas Bey Heyet-i Temsiliye adına İsmail Hami Bey'den Kongreyle ilgili dokümanları istemiş, İsmail Hami Bey de ona sonradan temize çektiği nüshaları vermişti. İsmail Hami Bey'in Sivas'tan ayrılırken beraberinde götürdüğü, Kongre esnasında kâtipler tarafından tutulan müsvedde dokümanlardır (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925).

Merzifon'dan ayrılmasına kısa bir süre kala, Amerikan Koleji'nde bir telsiz telgraf olmasından şüphelenmesi üzerine Kaymakamı harekete geçirdi ve burada gizlenen telsiz telgrafa el konulmasını sağladı⁸⁸. Merzifon'da kaldığı süre zarfında, kısmen de olsa Sivas Kongresi'yle ilgili hauralarını yazmayı da ihmal etmedi⁸⁹.

Bu olaydan bir müddet sonra İstanbul'da bulunan ağabeyi Sami Bey'den üzücü bir haber aldı. Sami Bey, İngilizlerin zorla kız kardeşlerinin evine girerek hane halkını dövdüğünü ve bu olaydan dolayı yeğenlerinin ağır hasta olduğunu yazarak, zaman kaybetmemek için İstanbul'a dönmesini istiyordu. Sami Bey bu haberi verirken, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup olmasından dolayı kendi evinin güvenli olduğunu yazıyor ve İngilizlerle Hükümet tarafından aranmayacağını belirtiyordu. Amcasının, gitmesinin tehlikeli olacağı doğrultusundaki ikazına rağmen, İsmail Hami Bey Merzifon'da daha fazla kalamayarak, önce Havza'ya sonra da Samsun'dan hareketle İstanbul'a gitti⁹⁰.

İstanbul'a Dönüşü ve Müteakiben Avrupa Günleri

İsmail Hami Bey, İstanbul'a geldiğinde burası 16 Mart 1920 tarihinden itibaren, artık fiili işgal durumuna girmiş bulunuyordu⁹¹. Bu yüzden, iyice fazlaşan cdc geçirilme endişesiyle, Sami Bey'in telkinine uyarak direk onun evine gitti. Ancak, ağabeyinin güvenli olduğunu daha önce bildirmiş olmasına rağmen, buranın da kısa bir müddet önce İngilizler tarafından, ona ait olan evrakların taranması amacıyla arandığını öğrendi. Müteakiben, emniyetli olduğunu düşündüğü akrabalarından birinin evine yerleşti ve burada bir müddet kaldı. Bu günlerde ağabeyi Sami Bey vaziyetin böyle devam edemeyeceği gerekçesiyle, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na olan yakınlığını kullanarak el altından İsmail Hami Bey'in tayinini Barselona Şebbenderliği'ne yaptırdı⁹². İsmail Hami Bey tayine önce itiraz ettiyse de, ağabeyinin ısrarıyla İstanbul Hükümeti'ni Barselona'da şebbender olarak temsil etmeyi kabul etti⁹³. Bu gelişmenin ardından, ilerleyen dönemlerde Milli Hükümet tarafından cezaya çarptırıldı ve Milli Kuvvetlerin Geyve'yi ele geçirmeleri üzerine Avrupa'ya gitti⁹⁴.

Avrupa'da bulunduğu süre zarfında, Fransız ve Alman Kütüphanelerinde tarih alanında çalışmalar yapan İsmail Hami Bey⁹⁵, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra yurda döndü ve 10 Nisan 1925 tarihinde tutuklanarak İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edildi⁹⁶.

Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde Yargılanışı

Paris'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyeti aleyhinde yayın yapan Mücâhede isimli gazeteyi çıkarma ve bu gazetede Hazeyan takma adıyla yazılar yazma

⁸⁸ Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 22 Mayıs 1925.

⁸⁹ Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925.

⁹⁰ Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 22 Mayıs 1925.

⁹¹ Cumhuriyet, 24 Mayıs 1925.

⁹² Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925.

⁹³ Cumhuriyet, 27 Mayıs 1925; Hakimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1925; Türk Ansiklopedisi, XX, s.308.

⁹⁴ Cumhuriyet, 25 Ağustos 1925.

⁹⁵ Cumhuriyet, 25 Ağustos 1925.

⁹⁶ Türk Ansiklopedisi, XX, s.308; Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, (Yapı Kredi Yayınları), I, İstanbul, 2002, s.72.

suçuyla tutuklanan İsmail Hami Bey'in Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı, 18 Mayıs 1925 Pazartesi günü öğleden sonra başladı⁹⁷. Saltanatçıların yurt dışındaki yıkıcı çalışmalarına katılmakla da itham edilen İsmail Hami Bey'in mahkemesi, savcının soruşturma başlatarak Paris ve Bükreş elçiliklerinden rapor talep etmesiyle uzadı⁹⁸. İsmail Hami Bey mahkeme esnasında kendisinin Cumhuriyetçi olup, Saltanatın yeniden tesisine karşı olduğunu ve geçmişte dahi sarayla alakası olmadığını ifade etti⁹⁹. Ayrıca, Paris'te bulunduğu süre zarfında Osmanlı Hanedanı'na mensup kişilerle görüşmediğini vurgulayarak, Mücâhede Gazetesi'yle kendisinin alâkası olmayıp, gazetenin Mesut Fâni, Reşad Has ve Şerif Paşa tarafından çıkarılmış olabileceğini söyledi¹⁰⁰. Sonuçta, bu elçiliklerden gelen raporlarda onun böyle bir gazete çıkardığına rastlanamaması ve Paris'te bulunduğu süreç zarfında TBMM aleyhinde beyanatta bulunduğuunun resmen teyid edilememesi üzerine 8 Eylül 1925'te savcının talebiyle beraatine karar verildi¹⁰¹.

Yeniden İstanbul Günleri ve Yoğunlaşan İlmî-Edebî Çalışmaları

İsmail Hami Bey, geçirdiği bu kötü günlerin ardından İstanbul'a yerleşerek, resmi bir görev almamaksızın ilmi araştırmalara yöneldi. Türk ve İslam Tarihi'ni, çeşitli vesikalar doğrultusunda Türkçü bir ana fikre bağlı olarak inceledi¹⁰². Çünkü, o hem kuvvetli bir Türkçü, hem de çok iyi bir tarihçiydi. Öyleki tarihi konularda fikirleri adeta bir hakem kararıymış gibi kabul edilirdi¹⁰³. Bilhassa 1 Nisan 1939 tarihinden itibaren yayınlanan Türklük Mecmuası'nda Türkçülük fikri ekseninde kaleme aldığı makaleler, tarih ve edebiyat açısından oldukça önemlidir¹⁰⁴. Bununda ötesinde tarih araştırmalarıyla, tercüme ve sözlük çalışmaları alanında otuzbir adet esere imza atmıştır¹⁰⁵.

Neyazıkkı 1955 yılına gelindiğinde belkide hayatının en önemli talihsizliklerinden birini daha yaşadı. Zira 14 Ağustos 1943 tarihinde başlayarak, 1954 yılının sonuna doğru tamamladığı, yani onbir yılını verdiği "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi" isimli eserinden dolayı, şiddetli cleştiri ve tepkilere maruz kaldı. Kronolojisini 1924 yılına, yani Hilâfetin kaldırılmasına kadar getirmesine rağmen, Ankara Hükümeti'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerinden bahsetmemesi, onun Atatürk karşıtı olduğu şeklinde değerlendirildi¹⁰⁶. Halbuki o, Ankara Hükümeti'nin faaliyetlerinden bahsetmemesini kitabın sonunda açıklayarak, Osmanlı Devleti'nin sona eriş yılları içinde temelleri atılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ayrı bir kronoloji olarak yazılacağını, çünkü aydınlık bir dönemin başlangıcı olan Atatürk ve yeni kurduğu Devletle ilgili olayların, ayrı bir kitapta ele alınmasının daha uygun olacağını açıklıyordu¹⁰⁷. Fakat bu açıklama dikkate alınmamış

⁹⁷ Cumhuriyet, 19 Mayıs 1925; Cumhuriyet, 9 Eylül 1925.

⁹⁸ Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, İstanbul, 1998, s.317.

⁹⁹ Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s.317.

¹⁰⁰ Cumhuriyet, 25 Ağustos 1925.

¹⁰¹ Cumhuriyet, 9 Eylül 1925.

¹⁰² Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1997, s.192.

¹⁰³ Ulunay, "İsmail Hami Dânişmend", Milliyet, 14 Nisan 1967.

¹⁰⁴ Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.465.

¹⁰⁵ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.XIII-XIV.

¹⁰⁶ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.VII-VIII.

¹⁰⁷ Küçük, "Dânişmend İsmail Hami", s.466; Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.VIII.

olacak ki, galeyana gelen birtakım gençler tarafından kitabın tartışmalara sebebiyet veren dördüncü cildinin kapağı, 22 Temmuz 1955'te Milli Türk Talebe Birliği Genel Merkezi'nde protesto amacıyla yakıldı¹⁰⁸. Bu olay onun için o kadar büyük bir etki yaptı ki yakılan kitabın küllerini toplayarak yıllarca evinin vitrininde sakladı¹⁰⁹.

İlmi ve medeni cesaretiyle her konunun üzerine gidebilen ve atak bir karaktere sahip olan İsmail Hami Bey, belirtildiği üzere hayatının belirli dönemlerinde birtakım felâketlere maruz kaldı. Aile yaşantısı bakımından da çeşitli talihsizlikler yaşayan İsmail Hami Bey, hiçbir zaman bir evlada sahip olamadı ve ilk eşi, Eğinli Sait Paşa'nın torunlarından Nazan Hanım'ı çok genç yaşta vakitsiz olarak kaybetti. Son derece kültürlü bir kişiliği bulunan ve şair olan Nazan Hanım'ın vefatından sonra, İsmail Hami Bey'in son eşi kendisi gibi tarihçi olan İclâl Hanım oldu¹¹⁰.

İsmail Hami Bey kuvvetli tarihçiliği ve fikir zenginliğinin yanısıra, çeşitli edebi türlerde deneme yapmış iyi bir şair ve yazardı. "Hayâlî Çelebi" mahlasıyla kaleme aldığı hiciv yazılarına ilaveten, "Muhtî Çelebi" takma adıyla yazdığı gazel tarzında içli divan şürleri ve "Rabia Hatun" mahlasıyla yazdığı dörtlükleri mevcuttur¹¹¹. Uzun yıllar boyunca elden ele dolaşan ve okuyucular arasında büyük beğeni toplayan bu dörtlüklerde derin, romantik bir aşk duygusunu Azeri şivesine yakın bir söyleyişle ifade edilmiştir¹¹².

1930'lu yıllarda Aile Dergisi'nde yayınlanmaya başlamasının ardından, "Rabia Hâtun" imzasını taşıyan bu dörtlükler üzerinde de önemli tartışmalar yapılmıştır. Çünkü İsmail Hami Bey'in önceleri dörtlüklerin kendisine ait olduğunu belirtmemesi, değişik yorumların yapılmasına sebebiyet vermiş, onların 13.yy. gibi eski dönemlerde yazılmış olduğu söylentilerini beraberinde getirmişti. Ancak bu konunun üzerine Nihat Sami Banarlı'nın 1948 yılında yoğun olarak giderek, dörtlüklerin dil, biçim ve kafiye bakımından eski değil, yeni olduğunu Hürriyet Gazetesi'nde iddia etmesi, gerçeğin anlaşılmasında önemli bir ön adım oldu. Şunu da belirtmek gerekir ki, Nihat Sami Banarlı'nın 1948 yılı itibarıyla kaleme aldığı birtakım yazılarda İsmail Hami Bey'e değişik ithamlarda bulunması, Hami Bey'in de ona karşılık vermesi iki taraf arasında bir söz düellosunun yaşanmasına sebebiyet verdi. Basın üzerinden gerçekleştirilen tartışmalara devrin diğer bazı tanınmış yazarları da katıldı.

Tartışmalar sürerken, Menlioğlu Necdet Bey ile yaptığı röportajda, İsmail Hami Bey'in dörtlüklerin ilk eşi Nazan Dânişmend'e ait olduğunu söylemesi ve bunu şimdiye kadar saklı tutmasını Nazan Hanım'a verdiği söz ile açıklamaya çalışması, konuyu yeni bir boyuta, İsmail Hami Bey'i de yeni eleştirilere taşıdı. Çünkü, başta Nihat Sami Banarlı olmak üzere bazı çevreler onu bu hareketinden dolayı yerdikleri gibi, İsmail Hami Bey'in itirafını yeterli bulmayarak, dörtlüklerin bizzat kendisi tarafından yazılmış olduğunu ifade ettiler¹¹³. Bütün bu tartışmalar, ancak İsmail Hami Bey'in daha sonradan yaptığı bir

¹⁰⁸ Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, II, s.287; Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, s.VIII.

¹⁰⁹ Ulunay, "İsmail Hami Dânişmend", Milliyet, 14 Nisan 1967.

¹¹⁰ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s. XI.

¹¹¹ Türk Ansiklopedisi, XX, s.308.

¹¹² Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, II, s.192.

¹¹³ İsa Kocakaplan, "Edebiyatımızda Rabia Hatun Skandalı", Türk Edebiyatı, Sayı:216, İstanbul, Ekim 1991, s.41-47.

açıklama ve dörtlükleri “Rabia Hâtun” şiirleri adıyla bir kitapçıkta toplayıp basurmasıyla son buldu. Böylelikle dörtlüklerin İsmail Hami Bey’e ait olduğu anlaşıldı¹¹⁴.

İsmail Hami Bey, Türk musikisi ve resime olan merakıyla da tanınırdı¹¹⁵. Bilim, şiir ve sanat severliği nedeniyle, kendisi gibi oldukça misafirperver olan eşi İclâl Hanım’la birlikte, Cumartesi akşamları evinde misafir kabul ederdi. Memleketin kalburüstü şahsiyetlerini, şairleri, edebiyatçıları ve yazarları biraraya getirerek, bir müzeyi andıran kabul salonunda çeşitli sohbetler düzenlerdi¹¹⁶. Fransızca, Arapça ve Farsça’yı çok iyi bilip, Almanca, Latince ve Sümerce’yi de faydalanabileceği seviyede okuyup anlayabilen İsmail Hami Bey¹¹⁷, 1955 yılında faaliyet göstermeye başlayan Türkiye İlim ve Sanat Cemiyeti’nin de kurucularındandı¹¹⁸.

Vefâtı ve Eserleri

Türkçülük üzerine araştırmaları ve tarih incelemeleriyle ün yapmış olan İsmail Hami Dânişmend, son olarak bir tarih lügatı hazırlamakta iken 68 yaşında hayata veda etti. Tedavi edildiği hastanede, 12 Nisan 1967 Çarşamba gecesi saat 23.10’da kalp yetmezliğinden dolayı vefat eden İsmail Hami Bey’in cenazesi, 15 Nisan Cumartesi günü Şişli Camii’nde kılınan namazdan sonra, Zincirlikuyu Asri Mezarlığı’nda toprağa verildi¹¹⁹. Bu değerli Türk tarihçi ve yazarının, değişik türlerdeki basılmış eserleri şunlardan ibarettir: Türklerle Hint Avrupalıların Menşe Birliği, Türkçe-Osmanlıca-Fransızca Sözlük, Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Klavuzu, Osmanlıca-Türkçe- Fransızca Sözlük, Fransızca Kıyâsî ve Gayr-ı Kıyâsî Fülâh, Tarih ve Coğrafya’ya ait Değişik İsimler Lügatı, Seyyid (Corneille’den Tercüme), Nikomed (Corneille’den Tercüme), Destan ve Divan Edebiyatı’nda İstanbul Sevgisi, Ali Suâvi’nin Türkçülüğü, Cimri (Moliere’den Tercüme), Hastalık Hastası (Moliere’den Tercüme), Tarih Kurumu’na Açık Mektup, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul Fethi’nin İnsani ve Medeni Kıymeti, Baltacının Prut Zaferi, Türkiyât ve İslâmiyât Tedkikleri Külliyyâtı, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur, Garb Menbalarına Göre Garb Medeniyeti’nin Menbai Olan İslâm Medeniyeti, Garb Menbalarına Göre Eski Türk Sıciyye ve Ahlâkı, Sadrazam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmi ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vakası, Rabia Hâtun Şiirleri, İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi, Garb Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi, Türklük Meseleleri, Tarihi Meseleler ve Menkabeler Lügatı, Garb Menbalarına Göre Garb Aliminin Kuran-ı Kerim Hayranlığı, Sümer-Türk Dil Birliği, Fatih’in Hayatı ve Fetih Takvimi, Tarih ve Efsaneye Göre Arabların İstanbul Seferleri¹²⁰.

¹¹⁴ Küçük, “Dânişmend İsmail Hami”, s.467.

¹¹⁵ Osman Nebioğlu, Türkiye’de Kim Kimdir (Yaşayan Tanınmış Kimseler Ansiklopedisi), İstanbul, 1962, s.205.

¹¹⁶ Ulunay, “İsmail Hami Dânişmend”, Milliyet, 14 Nisan 1967.

¹¹⁷ Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s.XI.

¹¹⁸ Nebioğlu, Türkiye’de Kim Kimdir, s.205.

¹¹⁹ Milliyet, 14 Nisan 1967; Çankaya, Son Asır Türk Tarihi’nin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, IV, s.1533.

¹²⁰ Çankaya, Son Asır Türk Tarihi’nin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, IV, s.1536-1538; Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s.XIII-XIV.

ABSTRACT

İsmail Hami Danişmend who was a well-known Turkish historian and author was born in Merzifon in 1892. After the periods of education in Lebanon, Tripoli and Damaskus, in July 1912 he was graduated from Political Science Faculty. Following the working in a clerkship position in Foreign Affairs Ministry, he began to work as a teacher in Political Sciences Faculty where he was graduated.

Along with the armistice, with the aim of being a light sors for the people during the dark days of Istanbul, he published a newspaper named "Memleket" here. Because of some of his articles in this newspaper, he was subject to some threats of Government of Istanbul and Allied Troops in Istanbul. After a while he had to leave in Istanbul.

After leaving Istanbul, he joined Sivas Congress. He was one of the defenders of American mandate in this Congress. After the end of Sivas Congress, he went to Merzifon. From Merzifon, he went to Istanbul but he couldn't stay for a long there. He had to leave Istanbul again and went to Europe.

In Europe, he wrote some articles in newspaper named "Mücâhede". On 18th May 1925 he was began to be judged at Ankara Independence Court because of the claims of writing articles in "Mücâhede" Newspaper against Turkish Grand National Assembly. But the claims couldn't be proved and he was acquitted.

After the court he began to live in Istanbul and was busy with scientific and literary works. He was a lover of art and he was one of the founders of Turkish Scientific and Art Society. İsmail Hami Danişment passed away on 12th 1967. He had books and articles of history and literature more than thirty.

Keywords: İsmail Hami Dânişmend,
Political Sciences Faculty,
Minber Newspaper,
Memleket Newspaper,
Sivas Congress.